

The Position of Shi'ites in the Historiography of the Imams until the End of the 3rd Century AH

Maryam Saeedyan Jazi¹

1. Associate Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Theology and Ahl al-Bayt Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran (msaeedyan@ltr.ui.ac.ir)

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received: 22 July 2024
Received in revised form:
17 December 2024
Accepted: 19 December 2024
Published online: 18 May
2025

Keywords:
Imamite Historiography,
Shi'ite Companions,
Kufa,
Akhbārī Tradition,
Monographs,
Early Islamic History

ABSTRACT

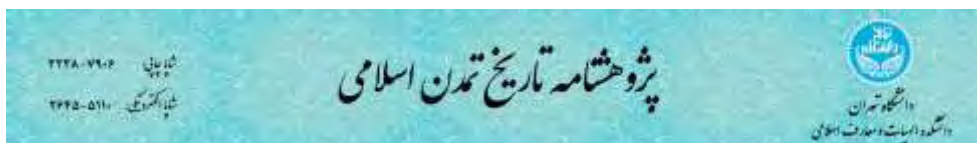
The historiography of the Imams occupies a central position within early Shi'ite historical writing, shaped by evolving intellectual paradigms and communal identity concerns. This study investigates the emergence and development of this genre among Shi'ite scholars during the first three centuries of Islam, identifying 65 authors—primarily companions of the Imams—who composed approximately 191 works dedicated to the history of the Imams. While a portion of these works have been edited, translated, and published, others survive only as rare manuscripts, are scattered within broader Shi'ite compilations, or remain lost or unidentified. These historical writings were deeply influenced by the scholarly traditions of Kufa, Basra, and Medina and often adopted a monographic format with a predominant narrative-akhbārī (report-based) orientation, though elements of ḥadīth and kalām are also present. The historiographical value and credibility of these texts vary, but their influence persists in later Islamic historical and ḥadīth literature. Employing a combination of quantitative data and descriptive analysis, this study draws on a wide range of Islamic sources to reassess the scope and character of early Shi'ite historiography.

Cite this article: Saeedyan Jazi, M. (2025). The Position of Shi'ites in the Historiography of the Imams until the End of the 3rd Century AH. *Iranian Journal for the History of Islamic Civilization*, 57(2), 47-85. DOI: 10.22059/jhic.2024.379781.654503

© The Author(s).
DOI: 10.22059/jhic.2024.379781.654503

Publisher: University of Tehran Press.

بررسی جایگاه شیعیان در تاریخ‌نگاری ائمه تا پایان قرن سوم هجری

مریم سعیدیان جزی[✉]

۱. دانشیار، گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اهل بیت علیهم السلام، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران، رایانامه: msaeedyan@ltr.ui.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	تاریخ ائمه از وجوه ممتاز تاریخ‌نگاری شیعیان به‌شمار می‌آید. نگره‌های هویت فرهنگی و اجتماعی و توجه به‌ساختارهای فکری تحول‌گرا در آن دیده می‌شود. این پژوهش، در پی اثبات نقش و جایگاه تاریخ‌نگاری ائمه در سه قرن نخست هجری در بین شیعیان است. بر اساس این تحقیق، تعداد ۶۵ نفر درباره تاریخ ائمه تألیف نموده که بیشتر آنها از اصحاب ائمه بوده و از ایشان نقل کرده‌اند. تعداد تألیفات ۱۹۱ اثر است که برخی از این آثار، تصحیح، ترجمه و چاپ شده، برخی به‌صورت پراکنده در آثار شیعی گزارش شده و برخی به‌صورت نسخه خطی نادر، موجود و برخی از آنها نیز مفقود و بخش کمی از آنها ناشناخته است و در روش، منابع و بیشش، تحت تأثیر مکتب علمی کوفه و بصره و مدینه قرار دارند. عمده آثار، تک‌نگاری است، رویکرد روایی- اخباری دارد و گرایش‌های دیگر (حدیثی و کلامی) در آن دیده می‌شود. این آثار از نظر ارزش و اعتبار در یک‌سطح نیست و اخبار آنها در متون تاریخی و حدیثی اسلامی ادوار بعد دیده می‌شود. پژوهش حاضر با استفاده از روش ارزیابی کمی و تحلیل توصیفی و با بهره‌گیری از منابع اسلامی، انجام گرفته است.
کلید واژه‌ها: ائمه ^(ع) ؛ اخباری، اصحاب، تاریخ‌نگاری کوفه، تک‌نگاری، مقتل.	

استناد: سعیدیان جزی، مریم (۱۴۰۳). بررسی جایگاه شیعیان در تاریخ‌نگاری ائمه تا پایان قرن سوم هجری. پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی، ۵۷(۲)، ۴۷-۸۵.
DOI: 10.22059/jhic.2024.379781.654503

© نویسندگان.
DOI: 10.22059/jhic.2024.379781.654503

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

مقدمه

پژوهش حاضر، در پی اثبات نقش شیعیان در تاریخ‌نگاری اسلامی با محور تاریخ‌نگاری ائمه است؛ از این رو آنچه رابینسون درباره نقش شیعیان در تاریخ می‌آورد، نقد و مورد ارزیابی قرار می‌دهد. وی بر این باور است که شیعیان جایگاه محدودی در تاریخ‌نگاری اسلامی دارند و آثار آن‌ها هم‌سو با گرایش‌های عقیدتی‌شان نوشته شده است (Robinson:2003:264-266).^۱

با توجه به آنچه در جداول مختلفی که در این مقاله آمده، دیدگاه افرادی چون امیرمعزی محل تأمل است که درباره نقش شیعیان در تاریخ‌نگاری مناقشه می‌کند (Amir-Moezzi, 2016:19).^۲ وی در کتاب *قرآن صامت و قرآن ناطق* بر این باور است که عوامل محیطی و گرایش‌های مذهبی در تألیف منابع شیعی و گزینش اخباری اثر گذاشته و این اخبار با آنچه به قول او *قرآن صامت* است، تفاوت دارد (Amir-Moezzi, 2016: 43,66,113-114,163). افزون بر این، عبدالعزیز نورولی درباره نقل اخبار تاریخی، به‌ویژه آنچه از قرن نخست به دست ما رسیده است، اغراق می‌کند و آن را روایات شیعی می‌داند. نورولی در کتاب *التشیع علی الروایات التاریخیه فی القرن الاول الهجری*، که رساله دکتری (دانشگاه مدینه، ۱۴۱۵هـ) اوست، تلاش می‌کند نقش شیعیان را در تاریخ‌نگاری اسلامی و تدوین آثار تاریخی بسیار برجسته و پررنگ نشان دهد و راویان و مورخان شیعه را به تاریخ‌سازی و جعل اخبار و روایات شیعی متهم کند (نورولی، ۱۴۱۷هـ: ۱۰۳-۱۰۷).^۳ غفوری در پایان‌نامه خود با عنوان «نقش شیعه در تاریخ‌نگاری اسلامی»، با نگاهی انتقادی به کتاب *اثر التشیع علی الروایات التاریخیه فی القرن الاول الهجری* (دانشگاه باقرالعلوم، ۱۳۸۷ش) که به چاپ رسیده است، این کتاب را از حیث اسناد و منابع، روش و محتوا، غیر علمی و غیر تاریخی ارزیابی می‌کند و بر این نکته تأکید دارد که حجم و گستره تاریخ‌نگاری شیعه نسبت به اهل سنت به مراتب، کم‌تر بوده است (غفوری، ۱۳۹۴: ۱۰۱-۱۵۳).^۴ این تشکیک و تناقض درباره نقش شیعیان، می‌تواند به معنای نادیده گرفتن بخش عظیمی از میراث تاریخ‌نگاری اسلامی باشد.

در قرآن کریم بر معرفت تاریخی، تأکید بسیاری شده است. ساختارهای فکری و مذهبی شیعه و واگرایی آن‌ها به تحولات اجتماعی و سیاسی در شکل‌گیری تاریخ‌نگاری شیعی و توجه بیشتر به تاریخ ائمه

1. Robinson, Chase F.(2003), *Islamic historiography* (1st, reprinted. ed.), London, Cambridge University Press.

2. Amir-Moezzi. Mohammad Ali(2016), *The Silent Qur'an and the Speaking Qur'an: Scriptural Sources of Islam Between History and Fervor*, Columbia, University Press.

۳. نورولی، عبدالعزیز (۱۴۱۷). *اثر التشیع علی الروایات التاریخیه فی القرن الاول الهجری*. عربستان سعودی: جامعه مدینه.

۴. غفوری، محمد (۱۳۹۴). *نقش شیعه در تاریخ‌نگاری اسلامی*. قم: پژوهشکده حج و زیارت.

نقش داشته است. بسیاری از این آثار در دسترس نیست؛ اما نقل آن‌ها در فهرست‌نگاری‌های مهم، مانند فهرست اسامی مصنفی الشیعه (احمد بن علی نجاشی)، الفهرست ابن ندیم، رجال و الفهرست طوسی، از اهمیت و جایگاه آن‌ها حکایت می‌کند (Tusy, 1853: 17).^۱ باوجود این، نخستین کتاب‌های مدون شیعه درباره تاریخ ائمه مربوط به قرن چهارم است. جلودی (د: ۳۳۲ هـ) (ابن ندیم، ۱۴۱۸: ۱۲۸) و محمد اسکافی (د: ۳۳۶ هـ) از این نمونه هستند.

بخش قابل توجهی از پژوهش‌های جدید، به تشیع، امامان و آموزه‌های شیعی مربوط بوده است؛ اما درباره تاریخ‌نگاری ائمه، تحقیق مستقلی صورت نگرفته است. فردیناند، در دائرةالمعارف نوین اسلامی در بخش معرفی مقتل ابومخنف (Ferdinand, 1883: V1)،^۲ سزگین (Sezgin, 1971: 90-94)^۳ و آلوارز، ابومخنف را یکی از مورخان برجسته شیعی معرفی می‌کنند. (Álvarez, 1983: ۱۵۰)^۴. همچنین تاریخ مسعودی، طبری و کتب ملل و نحل، هم‌چون ابن حزم و شهرستانی را در زمره منابع تاریخی می‌آورد (Álvarez, 1908: 100) و منابع شیعی را از منابع تاریخی نمی‌داند (Álvarez, 1908: 137).

جوئ^۵ از هاروارد، مک دونالد^۶ و شلابر^۷ از مدرسه کندی، بخشی از رساله دکتری خود را به مطالعات دوازده‌امام اختصاص دادند (Donaldson, 1933: vii).^۸ دونالدسن بر این باور است که اینها در معرفی امامان شیعه به‌طور غیرمستقیم از روایت‌های تاریخی کتاب‌های شیخ صدوق، مفید و دیگر کتب شیعی استفاده کرده‌اند و بخشی از مطالعات مسیونرهای مذهبی به‌این موضوع اختصاص دارد (Donaldson, capture: IV). آبووت، به‌نخستین متون تاریخی در تاریخ‌نگاری اسلامی می‌پردازد. او از کتابی منسوب به یونس بن عبدالرحمن (د. ۲۰۸ هـ) شیعی نام می‌برد که از امام صادق (ع)، امام کاظم (ع) و

1. Tusy T-s, (1853), *List of Shy'ah books (Fihrist Kutub Al- Shyah)*, Mawlawies Mohammad; 'Abd-al-Haqq; Qa'dir, Ghola'm and Sprenger, A. (Eds.), India, Asiatic Society of Bengal: Calcutta, V5.

2. *Ibn-Yahyā Abū-Mihnaf*, Heinrich Ferdinand Wüstenfeld (1883), *Der Tod des Husein ben 'Ali und die Rache: ein historischer Roman aus dem Arabischen*, *Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften in Göttingen*, Einzelaufn. zu e. Zeitschr.-Bd, Germany, *Universitätsbibliothek Bamberg*, 30 (AGGW), SIV-VI.

3. Sezgin, Ursula (1971), *Abu Mihnaf: ein Beitrag zur Historiographie der umayyadischen Zeit*, Leyden, E.J.Brill.

4. Álvarez Alonso, David (Aug2019), "Abu Mikhnaf", *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, Edited by: Graeme Dunphy, Cristian Bratu. Consulted online <<http://dx.doi.org/10.1163/2213-2139>.

5. Jewett

6. Macdonald

7. Shellabear

8. Donaldson, Wewight(1933), *Shiite Religion*, London, Luzac&Company.

امام رضا(ع) روایت کرده و کتاب دیگری به نام *المبداء* دارد که منبع ابن اسحاق بوده است (Abbott, 1957: 19-37).

جان ونزبرو، اهمیت تاریخ را در قرآن و بین مسلمانان بررسی می‌کند (۱۵۶-۱۵۵: ۱۹۷۸ Wansbrough).^۲ سزگین، نقش ابومخنف (۹۴-۹۳: ۱۹۷۱: Sezgin). ویلسنی، جایگاه "برقی" را در تاریخ‌نگاری اسلامی مهم می‌داند (۲۰۱۷: Vilozy). جعفریان بر نقش و جایگاه شیعه در آغازین مرحله تاریخ‌نگاری اسلامی می‌پردازد (۲۶-۱: ۲۰۱۴: Jafariyan).^۳ پژوهش‌های کلبرگ از آن جهت حائز اهمیت است که درباره منابع اتوریته شیعیان نخستین، که از سوی یاران امامان نوشته شده، سخن به میان می‌آورد (۱۴۵-۱۳۳: ۱۹۹۴ و ۴۱۳-۴۴۶: ۲۰۰۷: Kohlberg).^۴ دونر در کتاب *خاستگاه روایات خاستگاه اسلامی*: *سرآغاز نگارش تاریخی اسلامی*، از نخستین منابع مکتوب تاریخ‌نگاری اسلامی و نقش اخباریون و روایات شیعی می‌نویسد (۱۷۵-۱۷۸: ۱۹۹۸: Donner).^۵ رابینسون در کتاب *تاریخ نگاری اسلامی*، به معرفی مقتل ابومخنف می‌پردازد (۲۸-۲۹: ۲۰۰۳: Robinson). پژوهش‌های گلیو در *دائرة المعارف اسلام و جهان اسلام* ذیل واژه "امامت"، به منابع شیعی و جایگاه آنان در شناخت تاریخ اسلام اشاره‌های مهمی دارد (Gleave, 2004: 350-351).^۶ او، همچنین دیدگاه‌های شیعی را در این زمینه بر اساس نگاه قرآن بحث

1. Abbott, Nabia (1957), *Studies in Arabic Literary Papyri, I: Historical Texts*, Chicago, University of Chicago Press.

2. Wansbrough, John (1978), *The Sectarian Milieu: Content and Composition of Islamic Salvation History*, Oxford: Oxford University Press.

3. Jafariyan, Rasul (2014), *A Glance at Historiography in Shiite Culture*, CreateSpace Independent Publishing Platform. (amazon.com)

4. Kohlberg, Etan (2007), "Trends in early Imami Shii exegetical literature and the contribution of al-Sayyari", Meir M. Bar-Asher et al. (ed.), *The Ben-Zvi Institute for the History of Jewish Communities in the East*, Yad Izhak Ben-Zvi and the Hebrew University of Jerusalem, ۴۴۶-۴۱۳ Kohlberg, Etan (1994), "Authoritative Scriptures in Early Imami Shi'ism", E. Patlagend and A. Le Boulluece (eds.), *Les retours aux ecritures, Fondamentalism presents et passet*, Paris, Louvain.

5. Donner, Fred M. (1988), *Narratives of Islamic Origins: The Beginnings of Islamic Historical Writing*, The Darwin Press, INC. Princeton, New Jersey.

کوب (P. Cobb)، این کتاب را در سال ۲۰۱۲ ویراستاری کرد و با اضافاتی درباره واقعی و ابومخنف با عنوان *خط سیر اسلام* به چاپ رسید.

Donner, Fred M. (2012), *Narratives of Islamic Origins: The Beginnings of Islamic Historical Writing*, edited by Paul M. Cobb (Leiden & Boston: Brill).

6. Gleave, Robert (2004), "Imamate", *Encyclopaedia of Islam and the Muslim World*, Editor in Chief Richard C. Martin, London: MacMillan, Polity Press, V 1.

می‌کند (Gleave, 2013: 141-172).^۱ گونتر درباره تاریخ نوفلی تحقیق کرده و جایگاه آن را نزد طبری، ابوالفرج اصفهانی (Günther, 2009: 157-174) و دیگر مورخان اسلامی بیان می‌کند. گونتر مدعی است داستان ابن سبا، پیش‌ازین در منابع شیعی، مانند کشی و کتاب *الرد علی الغلاة* از هشام بن حکم بوده و عقاید و رفتارهای شیعی برگرفته از این دست کتاب‌هاست (Günther, 2009: 133). جعفریان و باقری این کتاب را به ترتیب با نام‌های *کتاب‌الاکبار نوفلی* (۱۳۸۷ش) و *تاریخ گمشده نوفلی* (۱۳۸۹ش) بازیابی و منتشر کرده‌اند.

صلابی از نویسندگان سنی متعصب، مورخان شیعی را رافضی خوانده و مدعی است این افراد، تاریخ را تحریف کرده و شخصیت‌ها و حوادث را تغییر دادند. او مورخانی، چون یعقوبی و مسعودی، که از منابع شیعی استفاده کرده‌اند، انتقاد می‌کند (Sallabi, 2010: v1, 32-33; 46-49).^۲ مؤژان مومن در کتاب *درآمدی بر اسلام شیعی*، تاریخ و عقاید شیعیان دوازده‌امامی را بررسی می‌کند (Momen, ۱۹۸۷).^۳ هاگلر، اخبار نبرد صفین و جریان قاعدین را با رویکرد دسته‌بندی منابع و روایات اسلامی ارزیابی کرده است (Hagler, ۲۰۱۱). آندره نیومن در کتاب *دوره شکل‌گیری تشیع دوازده‌امامی*، نقش قم و بغداد در مؤلفه‌های فکری و مفاهیم شیعی را تأیید و درعین حال منابع شیعی را نقد کرده بود (Newman, 2011: 52-98).^۴ یکی از مهم‌ترین کتاب‌ها، مجموعه مقالاتی است که هونگ آن را با نام *راهنمای شرق‌شناس در انتشارات بریل در لیدن* چاپ کرده است. جلد نخست این کتاب، درباره تاریخ مذهبی در قرون اولیه اسلام است و مورخان اسلامی را ارزیابی می‌کند (Hong, 2000).

رهیافت اصلی این پژوهش، ریخت‌شناسی تاریخ‌نگاری شیعیان به لحاظ تقسیم بر مبنای موضوعات زیر است: رویکردها و روش‌های تاریخ‌نگاری ائمه، موضوعات مورد بحث، جایگاه و شهرت مورخان شیعی، گرایش‌های فکری و فرقه‌ای، ارتباط مورخان با ائمه، تنوع آثار و تألیفات، مشایخ و اسناد آن‌ها و درنهایت،

1. Gleave, Robert (2013), "Early Shii Hermeneutics: Some Exegetical Techniques Attributed to the Shii Imams, in: Karen Bauer," (ed.), *Aims, Methods and Contexts of Qur'ānic Exegesis*, Oxford, University Press.
2. Sallabi, Ali M. (2010), *Ali ibn Abi Talib*, Translated by Nasiruddin al-Khattab, Riyadh, al-Dar al-Alamiia, V1.
3. Momen, Moojan (1987), *An Introduction to Shi'ism: The History and Doctrines of Twelver Shi'ism*, United State: New Haven, Yale University Press.
4. Newman, Andrew, J. (2011), *The Formative Period of Twelver Shi'ism: Hadith as Discourse Between Qum and Baghdad*, (Culture and Civilization in the Middle East), 1st Kindle Edition, Angielski, Routledge.

موانع و مشکلات تاریخ‌نگاری ائمه.

ارائه تعریفی از تاریخ‌نگاری ائمه در این سه قرن، بسیار مشکل است؛ از این رو در این پژوهش، منابعی مدنظر قرار گرفته که با رویکرد تاریخی بوده، به صورت کلی یا جزئی تاریخ ائمه را روایت کرده و مؤلفه‌های سه‌گانه زیر را داشته‌اند: ۱. مورخ یا نویسنده شیعی؛ ۲. تألیف آثاری درباره تاریخ ائمه در سه قرن نخست هجری با رویکرد تاریخی؛ ۳. استناد یا استفاده از آثار آن‌ها در متون دیگران. در این پژوهش، داده‌های اصلی در قالب جدول شماره ۱ آمده است و تحلیل‌های کیفی-آماري به ترتیب در جداول ۱ تا ۸ که در متن پژوهش وجود دارد، درج شد و تحلیل توصیفی متن و یافته‌های پژوهش، مستند به این جداول است.

مشایخ فریدنی در مقاله «تاریخ‌نگاری شیعیان»، آغاز تاریخ‌نویسی و تألیف کتاب در اسلام را به شیعیان نسبت می‌دهد و از ابومخنف به عنوان اولین مورخ اسلام و تشیع نام می‌برد. وی معتقد است دو گروه شیعه و سنی برای دفاع از عقاید خود به جمع‌آوری و نشر اخبار موافق و تضعیف دیگری اقدام کردند (طاهری و دیگران، ۱۳۸۱: ۳۸۲/۴). هرچند دلایل کافی برای این امر نمی‌آورد.

یاوری در مقاله خود در بررسی گرایش ابومخنف، او را در زمره شیعیان محبتی قرار داده که نسبت به ثبت و ضبط اخبار ائمه هدی علاقه‌مند بوده است. براساس آنچه از این مقاله به دست می‌آید در مقایسه بین روایت طبری از ابومخنف و نسخه‌های موجود از مقتل ابومخنف در کتابخانه‌های جهان، روایت طبری معتبر و کتاب *مقتل الحسین* و توضیحات آن قابل استناد است (یاوری، ۱۳۸۶: ۱۵). این مقاله به دلیل رجوع و مذاقه در منابع فهرست‌نویسی شیعیان، برای شرح حال مقتل نویسان شیعی و آثار آنها مناسب است.

حسینیان مقدم، کتاب *تسمیه من شهد مع امیر المومنین علی(ع)* را نخستین اثر مکتوب شیعیان درباره سیره می‌داند که در نیمه دوم قرن اول و به منظور اثبات جانشینی امیرمومنان و دفاع از امامت آن حضرت نگارش یافت. براساس دیدگاه وی، نگارش سیره نبوی نزد شیعیان با رویکرد کلامی و در راستای تحقق هدف مذکور بوده است. همچنین، سیره‌نگاری شیعیان در محافل علمی شکل گرفته و گزاره‌های آن پراکنده و با گذر زمان سامان یافته و محورهای متعدد را در بر گرفته است (حسینیان مقدم، ۱۳۹۷، ۷-۴۰).

۱. طاهری، علی و صدرحاج سیدجوادی، احمد (۱۳۸۱). *دائرة المعارف تشیع*. ویراستار بهاءالدین خرمشاهی. کامران فانی. تهران: نشر سعید محبی.

۲. یاوری، محمد جواد (۱۳۸۶). *مقتل‌نگاری شیعیان (از آغاز تا پایان قرن پنجم هجری)*. تاریخ اسلام، ۸ (۳۲)، ۷-۴۰.

۳. حسینیان مقدم، حسین (۱۳۹۷). *تحلیلی بر سیره‌نگاری شیعیان تا قرن پنجم هجری*. تاریخ اسلام، پیاپی ۷۳، ۷-۴۰.

پاکروان و دیگر نویسندگان مقاله، ردیه‌نگاری شیعیان را در چهار قرن نخستین اسلامی بررسی کرده و اوج آن را به قرن سوم و منسوب به نویسندگان امامی مربوط دانسته که آثار خود را در رد غلات، واقی‌های و جریان‌های مختلف امامی نوشته و آن را نوعی گفتمان انتقادی و خوانش فکری و عقلی شیعیان در نسبت خود با جریان‌های درون مذهبی و برون مذهبی تلقی کرده‌اند (پاکروان و دیگران، ۱۳۹۹: ۳۹-۶۸).^۱ در این مقاله، درباره ردیه‌های مهمی چون الاستغاثه کوفی اشاره و بررسی نشده است.

ارزیابی تاریخ‌نگاری ائمه از سوی شیعیان در سه قرن نخست هجری

۱. از وجوه مهم مورخان شیعی که به موضوع تاریخ ائمه توجه ویژه داشتند؛ شایستگی‌های فردی و علمی آن‌ها در علوم مختلف و تعابیر مهمی است. البته، منابع رجالی درباره وثاقت و اعتبارشان نکات مهمی می‌نویسند. کسانی، چون محمد بن اسحاق، اصبع بن نباته، ابومخنف، هشام بن محمد کلبی و پدرش، محمد کلبی و جابر بن یزید جعفی با اهل بیت (ع) در ارتباط بوده و مستقیم یا با واسطه به روایات ایشان تکیه می‌کردند. برخی از آن‌ها، مانند ابن اسحاق و هشام بن محمد کلبی از اخباریون محقق بودند و کسانی، چون هشام کلبی و محمد بن سائب، در علم انساب و لغت شهرت داشتند. در بین این افراد، کسانی چون مؤمن الطاق و بنظلی هم دیده می‌شود که در حوزه‌هایی، چون کلام شناخته شده‌اند. بیشتر مورخان دارای صبغه عربی بوده و در میان افرادی از عجم‌ها و خاصه مورخان با گرایش‌های شیعی از قم و ری با محافل شیعی حضور داشتند که به موضوع تاریخ ائمه روی خوش نشان دادند.

۲. مورخان مانند ابن اسحاق، ابراهیم بن محمد ثقفی و یعقوبی به تاریخ عرب قبل از اسلام، آگاهی وسیعی داشتند و به واسطه برخورداری وسیع از آثار پیشینیان در پایه‌گذاری دانش تاریخ‌نگاری اسلامی و استقلال آن از حوزه‌هایی، چون سیره و قصص سهم به‌سزایی ایفا کردند. این گروه، علاوه بر جایگاهی که در نقل اخبار و ثبت روایات شفاهی دارند، به سبب تألیف آثار مستقل درباره تاریخ ائمه و نوشتن تک‌نگاری ائمه، هم ساحت دانش تاریخ را از جهت موضوع و مسائل و روش و ابزار ارتقا دادند و هم آسیب‌های ناشی از رویکرد تاریخ شفاهی و خطر تحریف وقایع را کاهش دادند. برخی از این افراد با امامان شیعه ارتباط داشتند و با منابع اسلامی، مانند قرآن کریم و حدیث آشنا بودند. به همین سبب، اخبار جامع و موثقی درباره اخبار ائمه در اختیار دیگران قرار دادند و بخشی از خلأهای ناشی از ساختارهای مذهبی و سیاسی حاکم و سانسور اخبار را برطرف کردند.

۳. رویکرد مورخان شیعی در تاریخ‌نگاری ائمه، نقل سلسله اسناد اخبار بود و در برخی متون تاریخی—

۱. پاکروان، مهدیه؛ ولوی، علی محمد و طاووسی مسرور، سعید (۱۳۹۹). نسبت سنجی میان زمان نگارش و موضوعات ردیه‌نگاری‌های

شیعیان (تا نیمه اول قرن پنجم هجری). تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، ۲۶ (۱۱۱)، ۳۹-۶۸.

کلامی هم از این شیوه پیروی کردند. اگرچه این امر به‌مورخان شیعی اختصاص نداشت. آثار افرادی، چون محمدبن اسحاق، یعقوبی، ابراهیم ثقفی و ابن اعثم کوفی اگرچه به‌ظاهر، نوعی ناهم‌گرایی با دیگر منابع تاریخی این دوره دارد؛ اما همو از روش‌های ترکیبی استفاده کرده و با ایجاد سازگاری بین روایات مختلف، حوادث را در قالب یک‌روایت پیوسته ارائه می‌دهد. یکی از دلایل تنوع روش‌های نقل اخبار این بود که مورخان شیعی با محافل اخباری بصره، کوفه، بغداد و صبغه حدیثی حجاز ارتباط داشتند.

۴. ارتباط برخی از مورخان شیعی با امامان و مراکز شیعی و پایبندی آن‌ها به‌طرق نقل اخبار، عامل مهمی در توجه آن‌ها به‌ابعاد مختلف تاریخ ائمه بود. هرچند، این اخبار در بسیاری موارد به‌پردازش و ارزیابی نیازمند است؛ اما به‌نسبت آثاری که در قرون بعد نوشته شد، آثار این دوره بیشتر رویکرد تاریخی دارد و وجوه مختلف حیات امامان را موردبحث قرار می‌دهد. شاید، درست باشد اگر بگوییم، شیوه نقل تاریخی منابع سه‌قرن نخست هجری، به‌طورعمده روایی-اخباری بوده و ابعاد تاریخی حیات امامان بیشتر محل بحث قرارگرفته است. درحالی‌که در قرون بعد، غلبه با حوزه‌های کلامی، فقهی و حدیثی است و روش روایی و اخباری را در بردارند.

۵. مورخان شیعی از نخستین مورخان اسلامی هستند که به‌تاریخ عمومی اقبال نشان دادند. اگرچه این گونه در میان آثاری که از قرون نخستین به‌جامانده، کم است؛ اما توجه به‌همین آثار، مانند آنچه یعقوبی در تاریخ خود اعمال کرده، نشان می‌دهد که مورخان شیعی در پرداختن به‌مسئله فلسفه تاریخ یا سنت‌های تاریخی و پیوستگی میان تاریخ و عقیده پیش‌قدم بودند. این درک فلسفی عمیق، سبب می‌شد تا تاریخ را نه به‌مثابه یک‌رویداد و خبر مربوط به‌گذشته، بلکه دارای هویت، زنده و بیدارگر تلقی کنند و از آن بهره ببرند.

۶. یکی از وجوه ممتاز تاریخ‌نگاری امامان، تقدم سیره‌نویسی بر سایر حوزه‌هاست. این رویکرد، مفاهیم بنیادین جهان‌بینی اسلامی را موردبحث و بررسی قرار می‌دهد و به‌دنبال آن است تا پیشرفت در جامعه اسلامی را در مفهوم اندیشه و در بستر تاریخی قرار دهد و با دریافت معقول از تاریخ، نوعی اندیشه‌ورزی اسلامی را به‌مخاطب ارائه کند (پناهی، ۱۳۹۵، ۱۵-۱۹). با بررسی منابع تاریخ ائمه روشن می‌گردد، عمده کسانی که رویکرد سیره‌نگاری داشتند، از اصحاب ائمه (ع) بودند. شاید بخشی از این توجه به‌خاطر علاقه و تأکید امامان به‌نقل سیره رسول‌الله (ص) بوده است. ایشان یاران خود را تشویق می‌کردند تا اخباری از این دست را نشر یا آثاری را تألیف کنند. البته، سیره‌نگاری شیعیان نسبت به‌سیره‌نگاران متقدم دارای روش، منسجم و با ساختارهای علمی بوده است. پیوستگی اخبار سیره رسول‌الله (ص) با اخبار امامان (ع)، بیانگر توسعه مفهومی سیره و تداوم سنت در زندگی امامان است. نمونه‌ای از اینها، آثاری است که درباره نبردهای امام علی (ع) نوشته شده است. رویکرد سیره‌نگاری، بخشی از معرفت تاریخی است که مورخان

شیعی برای دفاع از آموزه‌های شیعی و مقابله با سیاست‌های مذهبی حاکمان و جریان‌های ناهم‌گرا در پیش گرفتند.

۷. رویکردهای تکنگاری شیعیان در تاریخ‌نگاری ائمه، بیشتر تحت تأثیر مکتب اخباری عراق است. در این مکتب، تاریخ در شکل خبر ارائه می‌شد و نه رخداد که دارای ماهیت زمان و مکان باشد (روزنتال، ۱۳۶۵ ش، ۸۶-۸۸). آثار برخاسته از این تفکر به‌جای رویدادننگاری به‌دنبال ارائه اخباری است که بعضاً برساخته یا خبرگرا بوده و از مشاهدات و زبان و درک نویسنده نشأت می‌گیرد؛ بدون آنکه الزاماً اخبار اعتبارسنجی شود یا امکان تشخیص صحت و سقم آنها وجود داشته باشد. این رویکرد، نوعی روش برجسته‌سازی است و تاریخ را به‌مثابه یک حقیقت و نه رویداد مورد توجه قرار می‌دهد. تکنگاری‌ها به‌مسائلی می‌پردازد که محل چالش و بحث میان فرقه‌های مختلف است؛ مانند قتل عثمان، نبرد جمل و حتی سقیفه و رده. نویسندگان شیعی با استفاده از این روش به‌تألیف مقاتل و نگارش حروب و جنگ‌ها پرداختند.

۸. به‌نظر می‌رسد مورخان شیعی تعمداً، حوادثی را گزینش و ارزش‌گذاری می‌کردند که هواداران امویان و عباسیان و جریان‌های فکری- فرهنگی رقیب آنها، نسبت به آن بی‌توجه بوده یا به‌گونه‌ای متفاوت گزارش می‌کردند. مورخان تأکید داشتند، جایگاه ائمه یا دیدگاه ایشان را درباره مسائل سیاسی- اجتماعی بیان کنند. به‌همین سبب در نقل حوادث، تنها به‌همان مقدار مورد نیاز اکتفا می‌کردند. در این آثار، اخبار الزاماً پیوستگی ندارد و به‌نقل‌های پیشینیان و مشایخ خبر اکتفا شده است. البته، ممکن است "تقیه" شیعه و "تعصب" مخالفان شیعه در این موضوع بی‌تأثیر نبوده؛ اما به‌نظر می‌رسد بیش از همه، از رویه اخباری‌گری و تاریخی‌نگری مکتب عراق اثر پذیرفته‌اند. در این دوره عمده مورخان شیعی، دارای گرایش شیعی- عراقی بودند و بر فضایل و مناقب اهل بیت (ع) بیشتر توجه نشان دادند. آنها بیشتر به‌حکومت امام علی (ع)، کارگزاران، خطبه‌ها و وصایا، نامه‌ها و نبردهای آن حضرت، روی خوش‌نشان دادند که بیانگر نوعی اعتراض به‌شرایط موجود و آرمان‌های شیعه است. باوجود این، بسیاری از تاریخ تحولات دوران خلافت امام علی (ع) مورد غفلت قرار گرفته است. دادهای تاریخی درباره امامان دیگر کمتر است. درباره امام مهدی (عج) شیوه بحث، حدیثی است و آثار تاریخی، به‌طور عمده به‌مسئله غیبت پرداخته است. کم‌توجهی نسبت به‌زندگی شخصی و فرزندان امامان به‌مراتب بیشتر است. همین مسئله، سبب اختلاف منابع و تکیه بر اسنادی شده که به‌جرح و تعدیل بسیار نیازمند است. در نتیجه، در بین منابعی که از قرن چهارم به‌بعد نوشته شده، کمتر آثاری به‌چشم می‌خورد که ابعاد مختلف زندگی امامان را نقل و روایت کند.

۹. اخبار تاریخی قابل‌دسترس که از طریق تاریخ‌نگاری ائمه به‌دست ما رسیده است؛ ردیه‌نگاری‌ها و

پاسخ به پرسش‌های شیعیان و نوعی روش تدافعی یا مقابله در برابر کسانی است که از هواداران خلافت یا مذاهب دیگر هستند. بنابراین، توصیف و تبیین تاریخی رخدادها کمتر به چشم می‌خورد. مورخان شیعی، مانند محدثان از دو دانش رجال و درایه برای گزینش اخبار استفاده کردند. آن‌ها برای دسترسی به اخبار، طرق مختلف را طی می‌کردند. این حساسیت هم میزان ورود اخبار دروغ و ساختگی را کاهش می‌داد و هم تا حد زیادی مانع تعصب می‌شد؛ اما به همان نسبت، عدم وثاقت روات و رجال، تغافل در نقل وقایع تاریخی و عدم ذکر مکان و زمان، نقل روایات متضاد و متناقض که اتفاقاً بدون تحلیل و گزینش بود و درنهایت، مشی اخباری‌گری نویسندگان این دست منابع، سبب گردید تا موضوع مشخصی را دنبال نکند. شاید به این دلایل بود که منابع تاریخ الائمه به‌طور عمده، موردتوجه مورخان بعدی قرار نگرفت.

۱۰. چنان‌که در جداول ۲ و ۳ و ۴ آمده است؛ عموم مورخان، کتاب مقتل دارند و از آن میان بیشترین توجه به مقتل الحسین بوده است. شاید از این روست که مصیبت امام حسین (ع) برای شیعیان سنگین است و آن‌ها خود را پیرو این مکتب و منتقم خون امام حسین (ع) می‌دانند. مهم‌ترین وجه تمایز این منابع از دیگر رویکردهای تاریخ‌نگاری امامان، ارائه یک‌اندیشه کلان تاریخی هم‌گرا با تفکر شیعی است. رویکرد مقتل‌نگاری در بین نویسندگان، نشان می‌دهد که درصدد برانگیختن احساسات مذهبی و بیان شدت تأثر و تالم مصیبت و بازتاب مظلومیت‌ها و مصائب بودند. مقتل‌نگاری کارکردهای دیگری، مانند نقد یا رد جریان‌های رقیب را دارد. این شیوه در بین مورخانی که دارای گرایش‌های مختلف مذهبی هستند، متداول است؛ اما بیش‌ترین تعداد این آثار مربوط به مورخان شیعی است و سیر تاریخی مقتل‌نگاری شیعی در قرن سوم تکامل یافت. کهن‌ترین مقتل‌نگار، اصبع بن نباته است و محمد عباسی مقتل‌نگاری را از فرد به‌خاندان توسعه داد.

۱۱. بر اساس جدول‌های ۱، ۲ و ۸ معلوم می‌گردد، منابع تاریخ‌نگاری ائمه که در سه قرن نخست هجری تألیف شده، متنوع و دارای فراوانی بسیاری است؛ اما نام بسیاری از آن‌ها در منابع بعد نیامده است. تحقیق درباره این موضوع به بحث مفصل و مستقلی نیازمند است. دلایل این امر، می‌تواند متفاوت باشد که به برخی از آنها اشاره می‌شود: انتخاب روش گزینشی و ترکیب اخبار در یک‌روایت پیوسته و نقل آن‌ها در کتب حدیثی و فقهی چنان‌که قبلاً بیان شد، توجه به سلسله اسناد خبر و حذف واسطه‌های منابع و سیاست تعصب مذهبی حاکمان عباسی و فشار نظامی و تبلیغاتی دستگاه خلافت، درنهایت سبب از بین رفتن یا پنهان کردن این دسته آثار گردید. افزون بر این، درگیری‌های گروه‌های مختلف مذهبی، اقبال مورخان به تألیف آثاری با موضوعات دیگر و دسترسی نداشتن به امکانات چاپ و نشر کتب از دیگر عواملی بود که در تقویت این پدیده بی‌تأثیر نبوده است. باید توجه داشت که بخشی از اخبار امامان در سایر آثار شیعه، اعم از فقهی، حدیثی و فرق شیعی قابل دریافت است؛ مانند کتاب‌های حسن بن موسی نوینی

(د. ۳۱۰ هـ)، کلینی (د. ۳۲۹ هـ)؛ ابن بابویه (د. ۳۲۹ هـ) و اسکافی (د. ۳۳۶ هـ).

تحلیل کمی شاخص‌های تاریخ‌نگاری ائمه

جدول ۱: مجموعه مورخان و آثار و ویژگی آن‌ها

ردیف	نویسنده	کتاب	سال یا قرن در گذشت به قمری	گرایش عقیدتی / ارتباط با ائمه (ع)	رویکرد	موضوع	مشاریح / راویان - نقل در منابع دیگر	روش
۱.	عبدالله بن ابی رافع	تسمیه من شهد مع امیر المؤمنین علی (ع) الجمل، صفین و النهروان من الصحابه، وصایا علی (ع)، فتاوی و قضایا	۸۰ ق	از اصحاب و کاتبان امام علی (ع)	مقتل‌نگاری / حروب‌نگاری / تسمیه‌نگاری	مقتل / حروب / وصایا / سیره		روایی - اخباری (برقی، ۱۴۱۹: ۵۱؛ نجاشی، ۱۴۱۶: ۵۸؛ طوسی، ۱۴۰۴: ۱۷۵؛ طوسی، ۱۳۸۵: ۲۴۴/۱)
۲.	احمد بن ابراهیم بن ابی رافع	سقیفه	قرن نخست			سقیفه		
۳.	اصبغ بن نباته مجاشعی تمیمی حنظلی	عهدنامه امام علی به مالک اشتر نخعی و وصیت امام به محمد حنفیه، مقتل الحسین بن علی (ع) (مقتل ابی عبدالله الحسین)	قرن نخست	از اصحاب امام علی و حسن (ع)	وصیت‌نگاری	وصیت / مقتل		روایی - اخباری (نجاشی، ۱۴۱۶: ۲۹۶؛ طوسی، ۱۴۰۴: ۸۸؛ طوسی، ۱۳۸۵: ۲۶۴)
۴.	زید بن وهب جهنی	خطب امیر المؤمنین علیه السلام علی المنابر فی الجمع والأعیاد و غیرها (خطب امیر المؤمنین علیه السلام)	۸۲ یا ۸۴ تا ۹۶ ق	از اصحاب امام علی (ع)	نبردنگاری - خطابه‌نگاری	خطبه / حروب	ابن عقده با واسطه نصر بن مزاحم، ابومخنف و ابومنصور جهنی از زید روایت می‌کند (طوسه)	

							ی، رجال، ۱۴۰۴: (۱۳۰/۱-۱۳۱)	
۵.	قاسم بن اصبح بن نباته تمیمی	مقتل ابی‌عبدالله الحسین	قرن نخست هجری	شیعه	مقتل‌نگاری			روایی - اخباری (طبری)، ۴۹۹: ۱۹۳۹ ابوالفرج اصفهانی، ۷۸/۱: ۱۴۱۵ طوسی، ۱۴۱۷: ۸۵-۸۶: ابن جوزی، ۱۴۱۸: (۲۵۳/۱)
۶.	سلیم بن قیس، أبا صادق هلالی	اصل سلیم بن قیس الهمالی، اول کتاب ظهر للشیعة؛ وقعه صفین	۹۳ق	از اصحاب امام علی، حسن، حسین و باقر (ع)، متهم به غلو است	منقبت‌نگاری/ دلایل‌نگاری/ نبردنگاری	أبان بن أبی عیاش از او روایت کرده است		تاریخی کلامی روایی-اخباری ابن ندیم، ۲۷۱: ۱۴۱۷ برقی، ۱۴۱۹: ۸۵-۸۴-۸۰ طوسی، ۸۸: ۱۴۰۴: ۲۶۹- ۲۳۹- Moezzi, 1994: 43- (47)
۷.	ابان بن عثمان احمر بجلی، مولی، کوفی، مدتی، ساکن بصره	المبتدأ والمغازی والوفاة والردة	۱۷۰ق	از اصحاب و راویان امام صادق و امام کاظم (ع) است و از ابوعبیده معمر بن مثنی و محمد بن سلام هم روایت می‌کند.	سیره‌نگاری/ رده‌نگاری/ غزوات	یعقوبی با واسطه از ابان از امام صادق (ع) نقل می‌کند. احمد بن محمد بن ابی نصر کتاب وی را روایت کرده است		روایی-اخباری (نجاشی، ۱۴۱۶: ۱۳: طوسی، ۳۴۰: ۱۴۰۴: برقی، ۱۴۱۹: ۱۴۹)
۸.	احمد بن عبدالله ثقفی	المبیطة فی اخبار مقاتل آل ابی‌طالب، فی تفضیل بنی‌هاشم و ذم بنی‌امیه واتباعهم	نامعلوم	شیعه	منقبت‌نگاری/ مقتل‌نگاری	منقبت / مقتل		

۹.	جابر بن یزید جعفی	الجمال؛ صفین؛ نهروان؛ مقتل امیرالمؤمنین (علیه السلام)؛ مقتل ابی عبدالله الحسین (علیه السلام)، الفضایل	۱۲۸ ق	از اصحاب امام باقر و صادق (ع)	تک‌نگاری / حروب / مقتل	نبردنگاری / مقتل نگاری	اخبار جمل را از امام باقر (ع) آورده است. پسرش، اسماعیل از او نقل کرده است.	روایی - اخباری (برقی، ۱۴۱۹: ۱۰۱، ۱۰۴، ۹۴، ۸۹: نصرین مزاحم، بیتا: ۵۵۹؛ نجاشی، ۱۴۱۹، ۱۳۹ و ۱۱۸؛ طوسی، ۱۴۰۴: ۱ / ۳۹۷ و ۱۲۹).
۱۰.	محمد بن قیاً آل‌هتنا بجلی	قضایا امیرالمؤمنین علیه السلام	حدود قرن دوم	از امام باقر (ع) روایت کرده است			مفید و ابن حسکه قمی از ابن بابویه و او با واسطه بجلی از امام باقر (ع) روایت می‌کند. (طوسی، ۱۴۰۴: ۱ / ۲۰۶)	
۱۱.	عمرو بن شمر بن یزید، ابوعبدالله جعفی کوفی	روایت مقتل جابر بن یزید جعفی	حدود قرن دوم	از اصحاب امام باقر و صادق (ع)			کتاب‌های جابر را روایت کرده و بر آن افزوده است. نجاشی او را ضعیف دانسته اما خوئی او را میرا کرده است به دلیل آنکه صدوق اخبار وی را از طریق صحیح نقل کرده است	روایی - حدیثی (نجاشی، ۱۴۱۶: ۱۹۲ و ۲۸۷: ۲۸۷ و ۱۹۲؛ خوئی، ۱۴۱۳: ۱۴ / ۱۱۷-۱۱۹)
۱۲.	معاویه بن عمار بن ابی معاویه خباب دهنی کوفی، مولای دهن از بنی بجیله	مزار امیرالمؤمنین علیه السلام	۱۷۵ ق	از اصحاب امام صادق و رضا (ع) است. نجاشی او را از	مقتل نگاری / حروب نگاری	مقتل / حروب	نبردهای امام علی (ع) و قیام امام حسین (ع) و نبرد امام حسن (ع) را نقل می‌کند.	

				مشاهیر شیعه و دارای اعتبار و ثقه دانسته است				
	(نجاشی، ۱۴۱۶: ۴۱۱)							
	اعطای فدک و منع فدک از فاطمه - خطبه فاطمه (س) - علی (ع) و شورای شش نفره را روایت کرده است. این کتاب به روایت سیف بن عمیره نقل شده است (برقی، ۱۴۱۹: ۸۹- ۱۰۱؛ نجاشی، ۱۴۱۶: ۱۳ و ۶۰- ۶۱؛ ابن عقده، ۱۳۸۳: ۶۳؛ طوسی، ۱۴۰۴: ۳۳۹/۱ و ۲۷۵ و ۲۷۹: عباشی، ۱/ ۲۲۹؛ ابن مردویه ۱۴۲۴: ۱۰۳	مقتل / حروب	نبردنگاری / مقیبت‌نگاری	از اصحاب امام سجاد (ع) است و با امام باقر و صادق (ع) ملاقات کرده است	۱۴۱ ق در زمان منصور عباسی	الصفین، الفضایل، شهد مع علی بن ابی طالب علیه‌السلام من اصحاب النبی صلی‌الله‌علیه وآله‌وسلم - تک روایت‌ها	ابان بن تغلب بن ربیع، مولی بنی جریر از بنی بکر بن وائل	۱۳
روایی-حدیثی کلامی-تاریخی نجاشی، ۱۴۱۶: ۱۱-۱۰؛ طوسی، ۱۴۰۴: ۳۳۶-۳۳۳ / ۱		حروب / دلائل	نبردنگاری	امام سجاد، باقر و صادق (ع) را ملاقات و از ایشان روایت کرده	۱۴۸ ق	الجمال فی امر طلحه و الزبیر و عائشه، الاحتجاج فی امامه امیر المومنین، الامامه، المعرفه، اثبات الوصیه	مؤمن الطاق	۱۴

				است. از اصحاب امام صادق و کاظم (ع) است.			
۱۵	محمد بن اسحاق بن یسار (ابن اسحاق)، مولى مطلبی	السیره و المغازی	۱۵۱ق	شیعی - عراقی، از اصحاب امام صادق (ع)	سیره نگاری	سیره / مغازی	روایی - اخباری (برقی، ۱۴۱۹: ۱۰۸ و ۱۶۰-۱۶۱).
۱۶	ابوعبدالله جعفر بن عفان طایبی	مقتل الحسین	۱۵۰ق	شیعه	مقتل نگاری		(طوسی، ۱۴۰۴: ۲۸۹/۱ و ۶۱۷).
۱۷	ابو مخنف لوط بن یحیی بن سعید بن مخنف بن سلیم ازدی غامدی کوفی	الجمال، صفین، اهل النهروان و الخوارج، الفارات، الحریث بن راشد و بنی ناجیه، مقتل علی رضی الله عنه، مقتل الحسین علیه السلام؛ مقتل الحسن (ع) السیط، خطبه الزهراء لامیرالمومنین، رجال	۱۵۷ق	شیعه، باواسطه از امام باقر یا صادق (ع) روایت می کند	نبرد نگاری / م قتل نگاری / سیره نگاری	سیره / مقاتل / حروب	روایی - اخباری (ابن ندیم، ۱۴۱۷: ۲۳-۱۲۱؛ برقی، ۱۴۱۹: ۸۳؛ نجاشی، ۱۴۱۶: ۲۰۸-۲۰۹؛ طوسی، ۱۴۰۴: ۲۵۵ / ۱ و ۲۵۶ و ...)
۱۸	غیاث بن ابراهیم تمیمی اسیدی بصری کوفی			از اصحاب امام صادق و کاظم (ع) (نجاشی ۱۴۱۶: ۳۰۵)			
۱۹	علی بن یقطین کوفی	ما سأل عنه الصادق من امور الملاحم	۱۸۲ق / یغ داد	از اصحاب امام کاظم	ملاحم و فتن	ملاحم و فتن	روایی - اخباری (ابن ندیم، ۱۴۱۷: ۲۷۵-۲۷۶)
۲۰	ابو یعقوب اسماعیل بن مهران بن ابی نصر سکونی، مولى	الملاحم - خطب امیرالمؤمنین علیه السلام		از اصحاب امام رضا (ع) است و	ملاحم و فتن	ملاحم و فتن	روایی - اخباری ابن ندیم، ۱۴۱۷: ۲۷۵؛ نجاشی، ۱۴۱۶: ۲۸ / ۱؛

				با واسطه از امام صادق (ع) روایت می‌کند			کرده‌اند. علی بن الحسن بن فضال کتاب خطب وی را نقل کرده است.	طوسی، ۱۴۰۴: ۱/ ۴۶-۴۷.
۲۲	عبدالله بن ابراهیم بن محمد جعفری	مقتل - امامت امام رضا	۱۸۳ق	از اصحاب امام صادق و کاظم (ع)	مقتل‌نگاری / سیره‌نگاری	ملاحم و فتن/دلا ل	کلینی در کتاب الحجه و تولد امامان از وی نقل می‌کند	روایی - حدیثی (کلینی، ۱۴۰۷: ۱/ ۳۱۶).
۲۳	ابو منذر هشام بن محمد بن سائب بن بشر بن زید بن عمرو بن حارث کلبی عراقی	مقتل امیرالمؤمنین، مقتل الحسین، الجمال، الصقین، التهروان، الحکمین، الفارات، الخطب علی علیه‌السلام (الخطب)، قیام الحسن علیه‌السلام م، غرائب قریش و بنی‌هاشم فی سائر العرب، اولاد امامان	۲۰۶ق	شیعه - از اصحاب امام صادق (ع)	مقتل‌نگاری / نبردنگاری / سمیه‌نگاری	مقتل	پسرش از وی روایت کرده است	روایی - اخباری (ابن کلبی، ۱۴۱۹: ۱۳-۱۴؛ ابن ندیم، ۱۴۱۷: ۱۶- ۱۶۱؛ نجاشی، ۱۴۱۶: ۴۳۴).
۲۴	ابوعبدالله محمد بن عمر واقف سهمی، مولی بنی سهم بن اسلم - از مدینه به بغداد آمد	التاریخ و المغازی و المبعث، الجمال، الرده و الدار، مقتل الحسین علیه‌السلام، مقتل الحسن علیه‌السلام، صفین، المولد الحسن و الحسین، السقیفه و بیعه ابی بکر.	۱۳۰ - ۲۰۷ - بغداد	شیعه و اهل تقیه بود	سیره‌نگاری / رده‌نگاری / مقتل‌نگاری / نبردنگاری / ملاحم و فتن (ابن ندیم، ۱۴۱۷: ۱۲۷-۱۲۸)	ملاحم و فتن		
۲۵	محمد بن حسن بن محمد ابن جمهور عمی	تاریخ موالید الائمه و اعمارهم، الملاحم و الفتن الواحد، صاحب‌الزمان، الرساله المذهبه عن الرضا ص فی الطب، وقت خروج	۲۱۰ق	از اصحاب امام رضا (ع) (ابن شهر آشو ب، ۱۳۸۰: ۱۰۴-				

				القائم		۱۰۳.		
۲۶	اسماعیل بن علی بن رزین عثمان بن عبدالرحمان ابن عبدالله بن بديل بن ورقا خزاعي، ابوالقاسم، ساکن واسط	تاریخ الأئمة عليه السلام، مسند الرضا	طوسی او را در حدیث مختلط می‌داند.				ابو محمد محمدی این کتاب را از او روایت کرده است و نجاشی نقل می‌کند. هلال الحفار هم مسند را از او روایت کرده که نجاشی آن را شنیده است (طوسی، ۱۴۰۴، ج ۱، ۵۰).	
۲۷	مسعدة بن صدقه عیدی، ابو محمد	خطب امیرالمؤمنین علیه السلام	از امام صادق و کاظم (ع) روایت می‌کند				هارون بن مسلم کتاب او را نقل می‌کند نجاشی، ۱۴۱۶، ج ۱، ۴۱۵.	
۲۸	مصیح ابن هلقام عجل	الجمال	۲۱۲ ق	او و پدرش هر دو از اصحاب امام صادق (ع) هستند.			نبردنگاری / مقتل نگاری (برقی، ۱۴۱۹، ۱۰۰)	
۲۹	عمر بن سعد بن ابی صید اسدی	بی‌نام	قرن دوم	شیعه تندرو و مورخ و استاد نصر بن مزاحم است			حروب	(نصر بن مزاحم، [بی تا]، ۱۲۶ و ۵۰۸؛ ذهبی، ۱۳۸۲: ۱۹۹/۳)
۳۰	ابوالفضل نصر بن مزاحم بن سيار منقری تمیمی کوفی	الجمال، مقتل الحسين بن علی علیه السلام، صفین، الغارات، النهروان، المناقب قلشندی اسم	۲۱۲ ق	شیعه			نبردنگاری / مقتل نگاری / نقبت نگاری	به تعبیر نجاشی از صفاء هم روایت می‌کند. اخباری از
							مقتل / حروب	روایی - اخباری (نجاشی، ۱۴۱۶: ۱/ ۴۲۷-۴۲۸؛ ابن ندیم، ۱۴۱۷: ۱۵۸؛ طبری،

۴۷۶۴/۱۹۳۹: خطیب بغدادی، ۲۸۴/۱۳: ۱۴۱۷: از طریق فرزند وی حسین؛ قلقشندی [بیتا: ۱۴/ ۹۲ و ۸۱/۱۵: ابوالفرج اصفهانی، ۱۴۱۵: ۴۴۷/۱۸: ۱۹/۲۱: شجری، ۱۴۲۳: ۱/ ۲۴۱: علوی، ۱۴۲۲، ۱۴۸ و ۲۳۵ و ۲۹۰: صفوت، [بی تا]: ۳۷۹/۱- ۳۸۰: محدث نوری، ۱۴۲۷: ۳۰۲-۳۱۰/۱: نک: Hagler, 2011	امامان را با واسطه پدرش از امام جواد (ع) نقل می‌کند. نصر، الجمل را از طریق یحیی بن زکریا بن شیبان روایت می‌کند. کتاب صفین و دیگر کتاب‌های نصر را جعفر بن محمد بن سعید الاحمسی روایت می‌کند. تستری در اوائل، اخبار صفین را از نصر روایت می‌کند. نصر نامه‌های امام علی(ع) و معاویه را با دقت نقل می‌کند وی مقتل را از ابومخنف و نیز از طریق قاسم بن اصبغ و روات کوفی نقل می‌کند و پسرش حسین از او روایت می‌کند. ابوالفرج در بحث امام حسین (ع) از وی نقل					کتایش را "صفین و الحكمین" آورده است		
--	--	--	--	--	--	--	--	--

						می‌کند. نصر حدیث ثقلین را از طریق ابو خالد واسطی با سه واسطه که دو نفر از ایشان امام هستند از رسول‌الله(ص) (نقل می‌کند. همچنین از این طریق درباره فضایل امام علی (ع) و سیره رسول‌الله (ص) می نویسد	
۳۱	عبدالسلام بن سالم، ابوصلت هروی، مولی، خادم الرضا	وفاة الرضا عليه السلام	۲۳۶ ق	از اصحاب امام رضا (ع)	مقتل نگاری / وفیات نگاری	در زمان شهادت امام رضا (ع) کنار ایشان بود(نجاشی، ۱۴۱۶، ۲۴۵؛ صدوق، [بی‌تا]: ۲۷۳/۱؛ طوسی، ۱۴۰۴: ۳۶۹؛ مجلسی، [بی‌تا]: ۱۰/۴۹؛ خونی، ۱۴۱۳: ۱۹/۱۱)	
۳۲	احمد بن محمد ابونصر بزنطی	ما رواه عن الرضا (ع)	زنده تا عصر امام رضا (ع)	از اصحاب امام موسی کاظم (ع)	تسمیه‌نگاری / رجال	روایی - حدیثی (ابن ندیم، ۱۴۱۷: ۴۰۳).	
۳۳	ابوالفضل سلمه بن الخطاب رازی برآوستانی ازدورقانی	مولد الحسين بن علی عليهما السلام و مقتله	۲۵۰ ق	شیعه	سیره‌نگاری / مقتل نگاری	نجاشی او را ضعیف می‌داند. احمد بن ادریس از وی روایت	

							(ری)	
	می‌کند(نجا شی، ۱۴۱۶: ۱/ ۱۸۸)							
۳۴	ابوسعید عباد بن یعقوب رواجی	مناقب اهل البیت	۲۵۰ق					روایی-حدیثی
۳۵	عبدالعظیم حسنی	خطب امیر المومنین	۲۵۲ق	از اصحاب امام هادی (ع)				روایی-اخباری (نجاشی، ۱۴۱۶: ۲۴۷)
۳۶	علی بن مهزیار اهوازی ابوالحسن دورقی الاصل، مولی	فضائل امیرالمؤمنین (الفضائل)، فضائل المؤمنین و برهم، القائم	۲۵۴ق	شیعه صحیح الاعتقاد، از اصحاب امام رضا، جواد و هادی (ع) و وکیل ایشان است، از امام رضا و جواد (ع) روایت می‌کند.	فضائل‌نگاری		در روایت حدیث ثقه است . برادرش ابراهیم و عباس بن معروف از او روایت می‌کنند	روایی-حدیثی (نجاشی، ۱۴۱۶: ۲۵۳-۲۵۴؛ طوسی، ۱۴۰۴: ۴۲۲)
۳۷	ابوعبدالله احمد بن محمد بن سیار، سیاری بصری	الغارات	۲۶۰ق	از اصحاب امام هادی (ع) است؛ اما برخی او را اهل غلو می‌دانند	تبرّدنگاری			روایی-حدیثی- اخبار(نجاشی، ۱۴۱۶: ۸۰؛ طوسی، ۱۴۰۴: ۳۸۴-۳۹۷).
۳۸	ابو محمد فضل بن شاذان بن الخلیل ازدی نیشابوری	مقتل الحسین؛ فضل امیر المومنین، القائم علیه السلام، الملاحم، الامامه کبیر، الخصال فی الامامه	۲۶۰ق	از امام رضا و جواد (ع) روایت می‌کند و امام رضا را	مقتل‌نگاری/ تسمیه‌نگار/ ملاحم/ سیره‌نگاری		علی بن احمد بن قتیبه نیشابوری کتاب‌های وی را نقل کرده است	روایی اخباری روایی-حدیثی (صدوق، ابی‌تا: ۲۵/۱) نجاشی، ۱۴۱۶: ۳۰۶-۳۰۸)

				ملاقات کرده است.			
۳۹	ابو یوسف یعقوب بن شبیه سدوسی بصری	جمل، صفین، نهروان، تفضیل الحسن و الحسین	۲۶۲ق	شیعه	نبردنگاری / منقبت نگاری		
۴۰	الحسن بن زید بن محمد علوی، ابو محمد اطروش، صاحب طبرستان	الحجۃ فی الإمامة؛ فی الامامة صغیر، فی الامامة کبیر، فذک، معاذیر بنی هاشم فیما نغم علیهم، أنساب الاثمه و مولایدهم إلى صاحب الامر علیهم السلام م. فصاحۃ أبی طالب	۳۷۰ق طبرستان	شیعه امامیه	تک نگاری / انساب / اولاد الاثمه / منقبت نگاری	روایی- حدیثی - تاریخی - کلامی (ابن ندیم، ۱۴۱۷: ۲۴۰: نجاشی، ۱۴۱۶: ۵۷-۵۸)	
۴۱	محمد بن خالد بن عبدالرحمن برقی، مولی، قمی	الرجال، الجمل؛ مسائل الرضا	قرن سوم	از اصحاب امام کاظم، رضا، جواد و هادی (ع) است.	تسمیه نگاری / نبردنگاری / دلایل نگاری	حسین بن عبدالله مسائل الرضا را با ۳ واسطه از برقی و دیگران روایت می کند	روایی - حدیثی - روایی - اخباری (ابن ندیم، ۱۴۱۷: ۴۰۵-۴۰۴: نجاشی، ۱۴۱۶: ۱۷۹)
۴۲	احمد بن محمد بن خالد برقی	الجمل، صفین، نهروان، ملاحم، رجال، التعازی و التهانی	۲۷۴ یا ۲۸۰ق	از اصحاب امام جواد و هادی (ع)	نبردنگاری / ملاحم / تسمیه نگاری / مقتل نگاری		روایی - اخباری (برقی، ۱۸۶: ۱۴۱۹: نک: Vilozny, 201 (7)
۴۳	ابواسحاق ابراهیم بن محمد بن سعید هلالی الثقفی، اهل کوفه بود ولی به اصفهان مهاجرت کرد	السقیفه، یبعه علی علیه السلام، الجمل، صفین، النهر، الغارات، مقتل امیر المؤمنین، مقتل الحسین، رسائل امیر المؤمنین علیه السلام و حروبه، قیام الحسن	۲۸۳ق	ابتدا زیدی و بعد شیعه امامی بود. او را از اصحاب امامان و ثقه دانستند	سیره نگاری / مقتل نگاری / نبردنگاری / تاریخ الاثمه / منقبت نگاری / سیره نگاری / ملاحم و فتن	احمد بن علویه اصفهانی کتاب های وی را روایت کرده است و احمد بن عبدون و دیگران از او نقل می کنند	روایی - حدیثی / روایی - اخباری / تاریخی - کلامی (ابن ندیم، ۱۴۱۷: ۴۰۹، ۲۷۵: نجاشی، ۱۴۱۶: ۱۷-۱۸: طوسی، ۱۴۱۷: ۳۵-۳۹)

						علیه‌السلام (اخبار حسن بن علی (علیه‌السلام)، أخبار من قتل من آل أبي طالب، فدک، المودة فی ذوی القربی، المعرفة، الحوض والشفاعة، ما نزل من القرآن فی امیرالمؤمنین علیه السلام، الدلائل، فی الإمامة کبیر، فی الإمامة صغیر، من قتل من آل محمد علیه‌السلام، الخطب المعربات		
روایی - اخباری (نجاشی، ۱۴۱۶، ۳۴۷ - ۳۴۸؛ خطیب بغدادی، ۱۴۱۷: ۲۷۵/۳)	حمزه بن قاسم علوی این کتاب را روایت کرده است		مقتل‌نگاری	از اصحاب امام هادی و عسکری (ع) است	۲۸۷ یا ۲۸۶ ق	مقاتل الطالبیین	ابو عبدالله محمد بن علی بن حمزه بن الحسن بن عبيدالله بن العباس بن علی بن ابی طالب (علوی عباسی)	۴۴
روایی - اخباری - حدیثی (نجاشی، ۱۴۱۶: ۱۹؛ طوسی، ۱۴۱۷: ۳۹-۴۰؛ طوسی، ۱۴۰۴: ۶۵۷)	کتاب‌های او را ابومنصور ظفر البادرانی و احمد بن نصر بن سعید الباهلی روایت می‌کنند. محمد بن الحسن الصفار، کتاب مقتل وی را روایت کرده است.		مقتل‌نگاری / ملاحم و فتن	از اصحاب امام هادی (ع) و ثقة است. نجاشی و طوسی او را در حدیث ضعیف و در عقیده در مظان اتهام می‌دانند	زنده در ۳۶۹ ق	مقتل ابی عبدالله الحسین (علیه‌السلام)، مقتل الحسین علیه‌السلام؛ الغیبه	ابراهیم بن اسحاق ابواسحاق امیری نهاوندی	۴۵
روش ترکیبی (تاریخی)			تاریخ عمومی /	شیعه	۲۹۲ یا ۲۹۴ ق	تاریخ، مقتل ابی عبدالله	احمد ابن اسحاق ابو	۴۶

روایی-اخباری (نک: یعقوبی، ۱۳۷۹: ۱۸۱/۲).			منقبت‌نگاری / مقتل‌نگاری			الحسین	یعقوب (ابن واضح یعقوبی)	
روایی- اخباری(ابن ندیم، ۱۴۱۷: ۱۲۷- ۱۲۸ و ۱۵۷: نجاشی، ۱۴۱۶: ۳۴۶-۳۴۷/۱).	راویان او عبارتند از: ابوالعباس بن نوح، علی بن یحیی سلمی حذاء، ابوعلی أحمد شعبه حافظ، عبدالجبار بن شیران		نبردنگاری / سیره‌نگاری / مقتل‌نگاری / سیره‌نگاری	شیعه و نزد ابن ندیم ثقه و صادق است	۳۹۸ق	الجمال الكبير، الجمال المختصر، صفین الكبير، صفین المختصر، مقتل الحسین علیه‌الس لام، النهار، مقتل امير المؤمنين و مقتل ابی عبدالله الحسین، أخبار فاطمه عليها‌السلام م و منشأها و مولدها	محمد بن زکریا بن دینار ابوعبدالله مولى بنی غلابی جوهری بصری	۴۷
(ابن ندیم، ۱۴۱۷، ۴۰۶: نجاشی، ۱۴۱۶: ۱۵۲ و ۲۱۹: طوسی، ۱۴۱۷: ۱۵۲).			مقتل‌نگاری / ملاحم و فتن / منقبت‌نگاری	شیعه- از علمای شیعه در روایت و فقه	۳۹۹ق	مقتل ابی عبدالله الحسین، الملاحم، ما نزل القران فی الحسین بن علی	ابوجعفر محمد بن احمد بن یحیی بن عمران اشعری قمی	۴۸
کلامی- تاریخی	اثبات امامت		دلایل‌نگاری		حدود ۳۹۰ق	الدلائل، الامامة، الغیبة والخیرة	عبدالله بن جعفر معروف به ابوالعباس حمیری قمی	۴۹
روایی- حدیثی- کلامی-تاریخی (نجاشی، ۱۴۱۶: ۳۵۴-۳۵۳)	محمد بن یحیی از او روایت کرده است		دلایل‌نگاری / منقبت‌نگاری / تسمیه‌نگاری	نجاشی او را ثقه، مورد اعتماد و دارای تعداد کمی از روایات ضعیف می‌داند	۳۹۰ق/ق م	بصائر الدرجات، ما روی فی أولاد الاثمة، المناقب	ابوجعفر محمد بن حسن بن فروخ الصفار قمی، مولى عیسی بن موسی اشعری	۵۰
			سیره‌نگاری			مولد امیرالمؤمنین	حفص بن یختری	۵۱
	برادرزاده‌اش، علی بن حسن از او روایت کرده است(نجاشی، ۱۴۱۶: ۲۳۵)		نبردنگاری / دلایل‌نگاری	نجاشی او را در روایت ضعیف می‌داند		صلح الحسن علیه‌السلام م (الصلح)، فذک	عبدالرحمن بن کثیر هاشمی مولى عباس بن محمد بن علی بن عبدالله بن العباس	۵۲

۵۳	علی بن حسن بن علی بن فضال (علی بن فضال یا ابن فضال) مولی تیم الله	الدلائل، الانبیاء، البشارات، الکوفه	۲۲۴ ق	در اواخر عمر به شیعه امامیه گروید	دلائل‌نگاری/ البلدان / ملاحم			
۵۴	حسین بن علی بن سفیان بزوفری	سیره النبی والائمه علیهم السلام فی المشرکین	قرن سوم		سیره‌نگاری (نجاشی، ۱۴۱۶: ۶۸)			
۵۵	ابوالقاسم کوفی	الاستغاثه فی بدع الثلاثه	قرن سوم	متهم به غلو	ردیه‌نگاری		تاریخی-کلامی	
۵۶	محمد بن سلیمان کوفی قاضی	مناقب الامام امیر المؤمنین	قرن سوم		متقبت‌نگاری		روایی-حدیثی	
۵۷	یونس بن عبدالرحمن ابو محمد، مولی علی بن یقظین بن موسی، مولی بنی اسد	الامامه	۲۰۸ ق	وکیل امام رضا (ع) و از اصحاب خاص ایشان بوده و نزد شیعیان دارای اعتبار است	متقبت‌نگاری		روایی-حدیثی کلامی-تاریخی (نجاشی، ۱۴۱۶: ۴۴۸-۴۴۹، خوئی، ۱۴۱۳: ۲۱/ ۲۳۴-۲۰۹)	
۵۸	ابراهیم بن هاشم ابواسحاق قمی	النوادر، قضایا امیر المؤمنین علیه السلام	قرن سوم/ اهل کوفه است و به قم مهاجرت کرد	طلوسی او را از اصحاب امام رضا (ع) می‌داند.		به نوشته نجاشی با واسطه یونس بن عبدالرحمن از امام رضا (ع) روایت می‌کند. طلوسی می‌نویسد او حدیث کوفی‌ها را در قم نشر داد (نجاشی، ۱۴۱۶: ۱۶: ۱۴۰۴- ۳۵-۳۶)		
۵۹	محمد بن احمد اشعری قمی	مقتل الحسین	حدود ۲۸۰ ق		مقتل‌نگاری			
۶۰	عیسی بن مهران مستعطف	مقتل الحسین	قرن سوم		مقتل‌نگاری			

۶۱	ابوالحسن علی بن محمد نوفلی هاشمی	الاخبار	زنده در سال ۲۵۰ ق	از نزدیکان امام هادی (ع) است	مقتل نگاری		اخبار طالبیان را نقل کرده است
۶۲	صالح بن ابی حماد ابوالخیر رازی	خطب امیرالمؤمنین علیه السلام	قرن سوم	از اصحاب امام هادی (ع) و امام عسکری (ع) را ملاقات کرده است	خطبه نگاری		کتاب وی را سعد بن عبدالله روایت کرده است (نجاشی، ۱۴۱۶: ۱۹۸؛ طوسی، ۱۴۰۴: ۱/ ۳۷۶)
۶۳	احمد بن محمد بن طلحه عاصمی بصری	النجوم و موالید الائمة و عمارهم	قرن سوم	از شاگردان علی بن حسن بن فضال و از مشایخ کلینی و به نوعی از اصحاب امام مهدی به شمار می رود	میادنگاری / وفیات نگاری		
۶۴	ثبیت بن محمد ابو محمد عسکری	دلائل الائمة علیه م السلام		از اصحاب امام هادی و عسکری است	دلائل نگاری		روایی - حدیثی - کلامی - تاریخی (نجاشی، ۱۴۱۶: ۱۱۷)
۶۵	فارس بن حاتم بن ماهویه قزوینی	عدد الائمة [علیهم السلام] من حساب الجمل	در سامرا سکونت داشت	او را غالی ملعون و کذاب دانستند	تک نگاری		روایی - اخباری (نجاشی، ۱۴۱۶: ۳۱۰؛ طوسی، ۱۴۰۴: ۱/ ۳۵۹ و ۳۶۰)
۶۶	محمد بن الحسین بن ابی الخطاب ابوجعفر الزیات همدانی	الامامة، وصايا الائمة علیهم لسلام	۲۶۲ ق	از شیعیان و دارای اعتبار است و اخبار او معروف است	وصیت نگاری / دلائل نگاری		محمد بن حسن بن صفار از او روایت کرده است

جدول ۲: تعداد مورخان و آثار، وابستگی‌های قومی و مذهبی و ارتباط آن‌ها با ائمه

رقم	شاخص ارزیابی	مقدار ارزیابی کمی آثار و مؤلفان
۱.	تعداد و فراوانی مورخان شیعی در سه قرن نخست هجری	
	قرن نخست	قرن دوم
	۶	۱۴
۲.	تعداد آثار در سه قرن بر اساس تعداد مؤلف در هر قرن	
	قرن نخست	قرون دوم
	۱۰	۳۹
۳.	تعداد آثار هر مؤلف درباره تاریخ ائمه	
	تعداد اثر	تعداد مؤلف
	یک اثر	۳۴
	دو اثر	۸
	سه اثر	۷
	چهار اثر	۴
	پنج اثر	۲
	شش اثر	۳
	هفت اثر	۱
	هشت اثر	۲
	نه اثر	۱
	ده اثر و بیشتر	۳
۴.	وابستگی‌های قومی، قبیله‌ای و شهری مورخان	
	مورخان عرب	
	تمیم	۴
	بجیله	۱
	ثقیف	۲
	جعفی	۲
	شیبان	۱
	کلب	۲
	طی	۱
	ازد	۱
	عجل	۱
	اسد	۱
	علوی (هاشمی)	۵
	اشعر	۱

	۱۸	۱	حمیر			
		۱	همدان			
		۱	جهینه			
		۱	جهضم			
		۱	بنی عدی کعب			
		۱	بنی سدوس			
		۱	بنی بجیله			
		۱۸	مورخان عجم و موالی			
۵۴			مورخان به حسب شهر			
		۴	بصره			
		۲۳	کوفه			
		۳	مدینه			
		۲	ری			
		۵	قم			
		۱	نهایوند			
		۲	اهواز			
		۲	خراسان			
		۱۰	نامعلوم			
		۱	عراق			
۵.	گرایش‌های فرقه‌ای مورخان و ارتباط آنها با ائمه					
	۵+ ۶۲	۱- اصحاب ائمه (ع)				
		۵	امام علی			
		۳	امام حسن			
		۱	امام حسین			
		۱	امام سجاد			
		۵	امام باقر			
		۱۲	امام صادق			
		۷	امام کاظم			
		۱۰	امام رضا			
		۴	امام جواد			
		۹	امام هادی			
		۴	امام عسکری			
		۳	امام مهدی			
		۷	۲- متهم به غلو و گرایش‌های انحرافی			

	۳- اختلاف‌نظر و دارای گرایش شیعی	۸
--	----------------------------------	---

جدول ۳: پراکندگی منابع تاریخ‌نگاری ائمه بر اساس موضوع

۱	تعداد کتاب بر اساس عناوین	۱۹۱
۲	تعداد نویسندگان بر اساس تألیف	۶۶
۳	تعداد موضوعات بر اساس عناوین کتاب	۴۱
	سیره و مغازی و تاریخ	۴
	آل ابوطالب و بنی‌هاشم	۴
	مقاتل	۳۴
	امام علی (ع)	۱۳
	امام حسن (ع)	۶
	امام حسین (ع)	۲۰
	مقتل ائمه	۴
	حروب	۵۸
	السقیفه، الدار و الرده	۵
	الجمال	۱۵
	صفین	۱۳
	حکمین	۲
	نهروان	۹
	الفارات	۵
	المغازی	۳
	صلح الحسن	۱
	مقاتل	۳
	مقتل الحسین	۲۰
	ملاحم و فتن	۷
	ائمه و صحابه و مشرکان	۴
	اصحاب و امامان	۳
	مشرکان	۱
	معاویه	۲۲
	شورای شش نفره	۱
	طلحه و زبیر و عایشه و امام	۱

	علی		
	السیره و المعرفه	۸	
	ائمه و خلفا	۴	
	الاحتجاج و الدلائل	۷	
	کوفه	۱	
	وصایا، خطب، نامه‌ها، عهدنامه، فتاوی و قضایا	۱۷	
	خطب علی (ع)	۶	
	فتاوی و قضایا	۳	
	وصایا	۳	
	وصیت امام علی (ع) به محمد حنفیه	۲	
	خطبه فاطمه (س)	۲	
	عهدنامه مالک	۱	
	نامه امام علی به معاویه	۱	
	خطبه‌ها: حضرت زهرا (س) و فدک، امام علی (ع)	۸	
	الغیبه و (الحیره)	۵	
	حکومت امام علی (ع)	۵۲	
	نبرد جمل	۱۴	
	نبرد صفین	۱۱	
	حکمین	۳	
	نهروان	۸	
	کارگزاران	۴	
	وصایا و عهدنامه و نامه	۹	
	اخبار علی و معاویه	۲	
	مقتل علی امیرالمؤمنین (ع)	۸	
	تاریخ اهل بیت (ع)	۱	
	تفضیل بنی‌هاشم و ذم بنی‌امیه/فضایل	۲	
	اولاد الائمه	۲	
	رجال و روات از ائمه	۳	
	تسمیه	۵	
	التعازی و التهنانی	۱	

	۲	موارد الائمه: موالید و عمارهم
--	---	-------------------------------

جدول ۴: رویکردهای تاریخ‌نگاری ائمه

شخص روش	سیره‌نگاری	مقیبت‌نگاری و فضایل	مقتل‌نگاری	تک‌نگاری و فتن	حروب / ملاحم	دلیل‌نگاری	تاریخ عمومی / مغازی	فیات جال / اصحاب / او	تسمیه‌نگاری / سایر
۱. بر اساس مورخ	۱۷	۳	۲۴	۲۲	۱۹	۵	۲	۲	۳
۲. بر اساس آثار	۲۰	۱۲	۲۷	۲۵	۴۸	۸	۴	۵	۲۶

جدول ۵: روش‌های تاریخ‌نگاری ائمه

شخص رویکرد	روایی - اخباری	روایی - حدیثی	روایی - کلامی	تاریخی	تاریخی - کلامی	سایر
۱. بر اساس مورخ	۲۳	۱۳	۳	۲	۱۱	۲۹
۲. بر اساس آثار	۷۷	۳۴	۵	۳	۲۱	۲۰

جدول ۶: مشایخ و اسناد مورخان شیعی

مشيخه و سند	۱- معصوم	۲- غیر معصوم		۳- نامعلوم
		الف- مورخان پیشین	۶	
		ب- روات کوفی	۶	
تعداد مورخ شیعی	۳۴	ج- منابع شیعی	۲	۱۵
		د- سایر	۳	
		جمع	۱۷	

جدول ۷: پراکندگی آثار و موضوعات تاریخ‌نگاری ائمه به تفکیک هرامام

رقم	میزان توجه به تاریخ ائمه بر حسب تعداد مورخان	ائمه	تعداد موضوعات مرتبط	حوزه بررسی
۱	۱۶	امام علی (ع)	۱۱	مولد و میلاد، فضایل و مناقب، سیره، مقتل، حروب، حکومت، احتجاج، ثقلین، فتاوی و قضایا، تسمیه نگاری، رجال
۲	۳	امام حسن (ع)	۶	فضیلت، سیره، صلح، مقتل
۳	۱۴	امام حسین (ع)	۱۲	میلاد، فضیلت، مقتل
۴	۳	امام مهدی (ع)	۴	الغیبه، سیره
۵	۳	حضرت فاطمه (س)	۷	مولد، فضیلت، خطبه، فدک، سیره
۶	۲۰	سایر ائمه و..	سایر موضوعات: ۲۴	دلایل، فضیلت، سیره

جدول ۸: جایگاه تاریخ‌نگاری ائمه در منابع بعدی

فرد	مثنایخ یا اسناد	ارجاع یا روایت از وی در منابع بعدی
۱	عبدالله بن ابی رافع	امام علی (ع)
۲	اصبغ بن نباته مجاشعی	امام علی (ع)
۳	قاسم بن اصبغ	اصبغ بن نباته
۴	جابر بن یزید جعفی	امام باقر و صادق (ع)
۵	سلیم بن قیس هلالی	ابراهیم بن عمر الیمانی (نجاشی، ۱۴۱۶: ۸)
۶	عمرو بن شمر جعفی کوفی	امام صادق، پدرش، جابر

		بن یزید جعفی، حرّیز، حفص بن غالب اسدی، سلمه بن کهیل، عبدالله بن ولید جعفی، عروه بن عبدالله، معاویه بن وهب، یزید بن مرّة،	محمد کوفی، ابن سنان، ابن محبوب، ابراهیم بن ایوب، ابراهیم بن عمر یمانی، احمد بن نصر، احمد بن نصر خزّاز، اسماعیل بن مهران، ایمن بن محرّز، حسین بن ابی قتاده، حسین بن علوان، حسین بن فرات، حسین بن مختار، حسین بن نصر از پدرش، حکم بن مسکین، حماد بن عیسی، خالد سندی، سیف بن عمیره، صالح بن عقبه، عبدالله بن مغیره، عثمان بن عیسی، علی بن حماد، علی بن سیف، علی بن سیف بن عمیره، علی بن نعمان، محمد بن خالد برقی، محمد بن خالد طیالسی، محمد بن سکین، محمد بن سنان، موسی بن اکیل، نصر بن مزاحم، نصر بن سوید، یونس بن یونس بن عبدالرحمن و محمد بن سلیمان بزّاز، ابراهیم بن هاشم (خوئی، ۱۴۱۳: ۱۴/ ۱۱۹-۱۱۷)
۷	ابان بن عثمان احمر بجلی	امام سجّاد، باقر، صادق، کاظم (ع)	ابوعبیده معمر بن مثنی، ابوعبدالله محمد بن سلام جمحی، علی بن ابراهیم قمی، یعقوبی (برقی، ۱۴۱۹: ۱۴۹؛ نجاشی، ۱۴۱۶: ۱۳)
۸	ابان بن تغلب	از اصحاب امام سجّاد، امام باقر و امام صادق (ع) و روایت از ایشان و نیز از عبدالله بن عباس، عطیه عوفی، انس بن مالک، اعمش، محمد بن منکدر، سماک بن حرب، ابراهیم نخعی	سعید بن ابی جهّم، محمد بن موسی بن ابی مریم، احمد بن یوسف جعفی و... (نجاشی، ۱۴۱۶: ۱۰-۱۱)
۹	مؤمن الطاق	امام صادق و امام کاظم (ع)	شیخ طوسی، شیخ طبرسی
۱۰	مصباح بن هلقام	جابر بن یزید جعفی	ابن عقده، شیخ طوسی
۱۱	معاویه بن عمار دهنی	امام صادق و کاظم (ع)	طبری، ابن سعد (نجاشی، ۱۴۱۶: ۴۱۱)

۱۲	ابن اسحاق	امام باقر (ع)	سلمه بن فضل انصاری
۱۳	ابومخنف	پدرش یحیی و روات کوفی	هشام کلی، بلاذری، ابوالفرج اصفهانی، شیخ مفید
۱۴	محمد بن سائب کلی	عبدالله بن حسن	ابن ندیم (ابن ندیم، ۱۴۱۶: ۶۰-۱۶۱)
۱۵	ابو منذر هشام بن محمد بن سائب بن بشر بن زید بن عمرو بن حارث	امام صادق (ع)، ابومخنف، ابن کلی	بلاذری، طبری، شیخ مفید
۱۶	عبدالله بن ابراهیم بن محمد جعفری	امام صادق و کاظم (ع)، اسحاق بن جعفر، یزید بن سلیط	بکر بن صالح، موسی بن عبدالله، ابن حماد، کلینی، ابوالفرج اصفهانی
۱۷	نصر بن مزاحم	امام رضا و جواد (ع)، عمر بن سعد اسدی، هشام کلی، راویان کوفی	حسین بن نصر بن مزاحم، نوح بن حبيب قومسی، ابوصلت هروی و کوفیان؛ ابن اعثم، الفتوح؛ صفار بصائر؛ طبری، تاریخ؛ ابوالفرج اصفهانی، مقاتل؛ صدوق؛ طوسی؛ ابن عساکر؛ ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه و... در فضایل نگاری ابن عقده، خوارزمی، راوندی، محمد بن سلیمان کوفی و طبری
۱۸	اسماعیل بن مهران سکونی	از اصحاب امام رضا و از امام صادق (ع) با واسطه روایت کرده است.	اسماعیل بن آدم و دیگران (نجاشی، ۱۴۱۶: ۲۸؛ طوسی، ۱۴۰۴: ۴۶/۱-۴۷)
۱۹	احمد بن محمد بن خالد برقی (احمد برقی)	امام هادی (ع)	
۲۰	ابراهیم بن اسحاق احمری		ابومنصور ظفر بن حمدون بادرائی؛ ابو احمد القاسم بن محمد همدانی، محمد بن حسن صفار، احمد بن محمد بن عیسی قمی، محمد بن خالد برقی (نجاشی، ۱۴۱۶: ۱۹)
۲۱	ابوعبدالله محمد بن علی بن حمزه بن حسن بن عبیدالله بن عباس بن علی بن ابی طالب	امام هادی و عسکری (ع)، پدرش علی بن حمزه، عبدالصمد هاشمی، حسن بن داوود جعفری، ابو عثمان مازنی، عباس بن فرج عیاشی، عمر بن شیه نمیری، مدائنی، یحیی بن معین،	محمد بن عبدالملک، وکیع قاضی، محمد بن مخلد، ابو حاتم رازی، حمزه بن قاسم، ابوالفرج اصفهانی در مقاتل الطالبیین (نجاشی، ۱۴۱۶: ۳۴۷-۳۴۸)

۲۲	ابوالحسن علی بن محمد نوفلی هاشمی	از نزدیکان امام هادی (ع)	احمد بن عبدالله ثقفی، طبری، مسعودی، ابوالفرج اصفهانی، ابن ابی الحدید: ۱۵۷؛ Günther, 2009: 174
۲۳	احمد ابن اسحاق ابی یعقوب، ابن واضح یعقوبی	روایت کوفی و منابع شیعی	شیخ مفید
۲۴	ابوجعفر محمد بن احمد بن عیسی اشعری		ابوعلی همام اسکافی (ابن ندیم، ۱۴۱۷: ۴۰۶)
۲۵	یونس بن عبدالرحمن	امام صادق، کاظم و رضا (ع)	ابراهیم بن هاشم قمی کوفی (نجاشی، ۱۴۱۶: ۴۴۷؛ طوسی، ۱۴۰۴: ۷۷۹/۲)
۲۶	ابراهیم بن هاشم ابواسحاق قمی کوفی	یونس بن عبدالرحمن	فرزندش علی، شیخ مفید، احمد بن عبدون و الحسین بن عبیدالله باواسطه (نجاشی، ۱۴۱۶: ۱۶؛ طوسی، ۱۴۱۷: ۳۵-۳۶)
۲۷	عبدالسلام ابوصلت هروی		کلینی، کافی؛ صدوق، عیون اخبار الرضا (نجاشی، ۱۴۱۶: ص ۳۴۵؛ طوسی، ۱۴۰۴: ۳۶۹؛ خویی، ۱۴۱۳: ۱۹/۱۱)
۲۸	علی بن مهزیار اهوازی	امام رضا، جواد، هادی (ع) (نجاشی، ۱۴۱۶: ۱۷۷؛ طوسی، ۱۴۰۴: ۳۸۱)	
۲۹	محمد بن زکریا غلابی	جابر بن یزید جعفی	ابوالعباس بن نوح، علی بن یحیی سلمی حذاء، ابوعلی احمد شعبه حافظ و عبدالجبار بن شیران (نجاشی، ۱۴۱۶: ۳۴۶-۳۴۷)
۳۰	احمد بن محمد بن طلحه عاصمی بصری		فرات کوفی
۳۱	علی بن مهزیار اهوازی	امام رضا، جواد، هادی (ع)	برادرش، ابراهیم و عباس بن معروف (نجاشی، ۱۴۱۶: ۲۵۴)

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر، در پی اثبات نقش شیعیان در تاریخ‌نگاری اسلامی با محور تاریخ‌نگاری ائمه است؛ از این رو دیدگاه‌هایی را رد می‌کند که برای شیعیان، جایگاه محدودی در تاریخ‌نگاری اسلامی قائل‌اند یا نقش آن‌ها را در تاریخ‌نگاری نفی می‌کنند.

نتایج این پژوهش نشان داد که تاریخ‌نگاری امامان، یکی از موضوعات مورد علاقه مورخان شیعی قرون نخستین هجری بوده است؛ اما در عین حال نقش عوامل محیطی، تحولات اجتماعی و فرهنگی و بافت اجتماعی در رویارویی مورخان با رویدادها و توجه آن‌ها به مؤلفه‌های شیعی بسیار پررنگ بوده است. هدف مورخان در تاریخ‌نگاری ائمه، توجه به کنش هریک از امامان علیهم‌السلام، بیان بخشی از واقعیات تاریخی گمنام و بهره‌گیری از آن برای هویت فرهنگی و اجتماعی شیعیان بوده است.

با وجود اینکه تألیفات مورخان شیعی در حوزه تاریخ‌نگاری ائمه، متعدد و متنوع هستند؛ اما نقدهای متعددی را می‌توان بر آن‌ها وارد کرد: نخست اینکه، به دلیل رویکرد اخباری، نویسندگان از تحلیل و ارائه روایات منسجم تاریخی، که دارای عینیت باشد، بازماندند. دوم اینکه تاریخ‌نگاری ائمه، برخی از ابعاد زندگی امامان را روشن نمود؛ اما برخی موضوعات، مانند ابعاد مختلف سیره معیشتی و اجتماعی آن‌ها، موضع‌گیری ائمه در برابر جریان‌های انحرافی و تعامل آن‌ها با حکومت‌ها کمتر مورد توجه بوده است. سوم اینکه، غفلت منابع بعدی درباره منابع تاریخ‌نگاری متقدم و حذف نام کتاب یا نویسندگان در آثار خود، سبب از میان رفتن بسیاری از این آثار در همان زمان‌ها شد. البته نباید از فشار تبلیغاتی سیاسی و اختلافات فرقه‌ای چشم پوشید.

منابع

- ابن جوزی، سبط (۱۴۱۸). *تذکره الخواص من الائمة فی ذکر خصائص الائمة*. قم: الشریف الرضی.
- ابن شهر آشوب (۱۳۸۰). *معالم العلماء فی فهرست کتب الشیعه و اسماء المصنفین*. النجف: المطبعة الحیدریه.
- ابن عقده الکوفی (۱۳۸۳). *فضائل امیر المؤمنین (ع)*. قم: دلیلنا.
- ابن کلی هشام (۱۴۱۹). *المثالب*. بیروت: دار الهمدی.
- ابن مردویه اصفهانی، احمد (۱۴۲۴). *مناقب علی بن ابی طالب (ع) و ما نزل من القرآن فی علی (ع)*. تحقیق محمدحسین حرز الدین. الثانية، قم: دار الحديث.
- ابن ندیم (۱۴۱۷). *الفهرست*. تحقیق إبراهیم رمضان، الثانية. بیروت: دار المعرفة.
- اصفهانى، ابوالفرج (۱۴۱۵). *الاغانى*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- اصفهانى، ابوالفرج (۱۳۸۵). *مقاتل الطالبین*، مع إشراق کاظم المظفر. الثانية. قم: المكتبة الحیدریه.
- برقی، احمد (۱۴۱۹). *رجال البرقی*. قم: القیوم.
- پناهی، شهرام (۱۳۹۵). تأملی در ماهیت تاریخ‌نگاری سیره‌پژوهی، *سیره‌پژوهی/اهل بیت (ع)*، ۱(۲)، ۷-۲۶.
- تستری (شوشتری)، محمدتقی (۱۳۷۲). *الاوائل*. تحقیق قیس آل قیس. تهران: پژوهشگاه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- خطیب بغدادی، احمد (۱۴۱۷). *تاریخ بغداد*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- الخوئی، ابوالقاسم (۱۴۱۳ ق). *معجم رجال الحديث*. النجف: مؤسسه الخوئی الإسلامیه.
- ذهبی، محمد (۱۳۸۲). *میزان الاعتدال*. بیروت: دارالمعرفه.
- روزنتال، فرانتس (۱۳۶۵). *تاریخ تاریخ‌نگاری در اسلام*، ترجمه اسدالله آزاد، مشهد: آستان قدس رضوی.
- الشجرى الجرجانی (۱۴۲۲). *الامالی الخمیسیه*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- صدوق، محمد [بی‌تا]. *عیون اخبار الرضا*. تصحیح و تعلیق شیخ حسین الأعلمی. بیروت: الأعلمی.
- صفوت، احمد زکی [بی‌تا]. *جمهره رسائل العرب*. بیروت: المكتبة العلمیه.
- طبری، محمد بن جریر (۱۹۳۹). *تاریخ الأمم والملوک*. القاهرة: الإستقامه.
- طوسی، محمد (۱۴۰۴). *رجال الطوسی*، تحقیق جواد القیومی اصفهانی. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- طوسی، محمد (۱۴۱۷). *الفهرست*. تحقیق جواد القیومی اصفهانی. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- علوی سید یحیی (۱۴۲۲). *تیسیر المطالب فی امالی ابی طالب*. صنعاء: مؤسسه زید بن علی الثقافه.
- قلقشندی، احمد [بی‌تا]. *صبح الأعشی*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- کلینی، محمد (۱۴۰۷). *الکافی*. تصحیح علی‌اکبر غفاری. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- کندی، محمد بن یوسف [بی‌تا]. *کتاب الولاء و القضاة*. قاهره: دار الكتاب الاسلامی.
- مجلسی، محمدباقر [بی‌تا]. *بحار الانوار*. تصحیح محمدباقر محمودی. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- محدث نوری (۱۴۲۷). *دارالسلام*. الثانية، بیروت: دار البلاغه.

نجاشی، احمد بن علی (۱۴۱۶). رجال النجاشی. تحقیق موسی شبیری زنجانی. قم: مؤسسة النشر الاسلامی.
نصر بن مزاحم المنقری [بی تا]. وقعه صفین. تحقیق عبد السلام محمد هارون. قم: منشورات مکتبه آیه الله العظمی
المرعشی النجفی.

یعقوبی، احمد بن واضح (۱۳۷۹ق). تاریخ، بیروت. دار صادر - دار بیروت.

Amir-Moezzi, Mohammad Ali(1994), *Divine Guide in Early Shi'ism, The: The Sources of Esotericism in Islam*, SUNY Press.

Günther, Sebastian(Aug 2009), "Al-Nawfalī's Lost History: The Issue of a Ninth-Century Shiite Source Used by Al-Tabarī and Abū l-Faraj al-Isfahānī", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 36, No. 2, 241-266.

Hagler Aaron M.(2011), *"The Echoes of Fitna: Developing Historiographical Interpretations of the Battle of Siffin (ph.D)"*, Publicly Accessible. Penn Dissertations.

Vilozny, Roy(2017), *Scattered Parts of a Doctrine: Al-Barqī's Role in the Making of Early Shiite Faith*, Miękka. Angielski.

Transliteration

‘Alawī Seyyed Yaḥyā (2001). Taysīr al-Maṭālīb fī Amālī Abī Ṭālīb. Sana'a: Mo'assīsāt Zayd b. ‘Alī al-Ṭaqāfā.

al-Ḳo'ī, Abū al-Qāsem (1992). Mo'jam Rejāl al-Ḥadīth. Najaf: Mo'assīsāt al-Ḳo'ī al-İslāmīya.

al-Šajarī al-ḵorjānī (2001). al-Amālī al-Ḳamīsīya. Beirut: Dār al-Kotob al-‘İlmīya.

Barqī, Aḥmad (1998). Rejāl al-Barqī. Qom: al-Qayyūm.

Dahabī, Mohammad (2003). Mīzān ul-İ’tīdāl. Beirut: Dār al-Ma’rifa.

Eṣfahānī, Abu'l-Faraj (2006). Maqātil ul- Ṭālebīyyīn, edited by Ishraq Kazem al-Muzaffar. 2nd ed. Qom: al-Maktaba al-Ḥaydarīya.

Eṣfahānī, Abu'l-Faraj(1994). al-Aḡānī. Beirut: Dār İhyā’ al-Torāṭ al-‘Arabī.

İbn Jowzī, Sabt (1997). Taḍkerat al-Ḳawāṣ men al-Omma fī Dekr Ḳaṣā’eṣ al-A’emma. Qom: al-Šarīf al-Raḏī.

İbn Kalbī, Heṣām (1998). al-Maṭāleb. Beirut: Dār al-Hodā.

İbn Mardūya Eṣfahānī, Aḥmad (2003). Manāqeb ‘Alī b. Abī Ṭāleb (‘a) wa mā Nazala men al-Qor’ān fī ‘Alī (a.s.). The research of Mohammad Hossein Harazuddin. Second, Qom: Dār al-Ḥadīth.

İbn Nadīm (1997). al-Fehrest .The research of Ibrahim Ramadan, second. Beirut: Dār al-Ma’rifa.

İbn ‘Oqdat al-Kūfī (1963). Faḏā’il Amīr al-Mo’menīn. Qom: Dalīlonā.

İbn Šahrāšūb (2001). Ma’ālīm al-‘Olamā’ fī Fehrest Kotob al-Šī’a wa Asmā’ al-Moṣannefin. Najaf: al-Maṭba’a al-Ḥaydarīya.

Ḳaṭīb Baḡdādī, Aḥmad (1996). Tārīḵ Baḡdād. Beirut: Dār al-Kotob al-‘İlmīya.

- Kindī, Moḥammad b. Yūsuf [n.d]. Ketāb al-Wolāt wa al-Qozāt. Cairo: Dār al-Ketāb al-Īslāmī.
- Kolaynī, Moḥammad (1986). al-Kāfi. Edited by 'Alī-Akbar Ġaffārī. Tehran: Dār al-Kotob al-Īslāmīya.
- Majlesi, Mohammad Bagher [n.d]. Behār al-Anwār. Edited by Mohammad Bagher Mahmoudi. Beirut: Dār Ḥyā' al-Torāṭ al-'Arabī.
- Mohaddeṭ Nourī (2006). Dār al-Salām. al-Tānīya, Beirut: Dār ul-Balāḡa.
- Najāšī, Aḥmad b. 'Alī (1995). Rejāl al-Najāšī. Musa Shobeiri Zanjani's research. Qom: Mo'asssat al-Našr al-Īslāmī.
- Našr b. Mozāhem al-Menqarī [n.d]. Waqa'at Šeffīn. The research of Abdulsalam Mohammad Haroun. Qom: Manšūrāt Maktabat Āyat-Allāh al-'Ozmā al-Mar'ašī al-Najafī.
- Panahi, Shahram (1395). Effective Factors in Sultan Mohammad Oljaito to Accept Shiism, Sireh Pazhuhi-e Ahl al-Bayt (AS), 1(2), 7-26.
- Qalqašandī, Aḥmad [n.d]. Šobḥ al-A'šā. Beirut: Dār al-Kotob al-'Īlmīya.
- Rosenthal, Franz (1986), History of Historiography in Islam, translated by Asadullah Azad, Mashhad: Āstān-e Qods-e Ražavī.
- Šadūq, Moḥammad [n.d]. 'Oyūn Aḡbār al-Režā. Correction and commentary by Sheikh Hussein Al-Alamī. Beirut: Al-Ālamī.
- Safwat, Ahmad Zaki [n.d]. ĵomhūrat Rasā'il al-'Arab. Beirut: al-Maktaba al-'Īlmīya.
- Ṭabarī, Moḥammad b. ĵarīr (1939). Tārīḡ al-Omam wa al-Molūk. al-Qāhera: al-Estiqāma.
- Tostarī (Šūštari), Moḥammad-Taqī (1993). al-Awā'il. Researched by Qays Āl-e Qays. Tehran: Pažūhešgāh-e Moṭāle'āt wa Taḥqīqāt-e Farhangī.
- Ṭūsī, Moḥammad (1983). Rejāl al-Ṭūsī, researched by Jawād Al-Qayyūmī Al-Isfahani. Qom: Al-Islamī Publishing House.
- Ṭūsī, Moḥammad (1996). al-Fehrest. researched by Jawād Al-Qayyūmī Al-Isfahani. Qom: Al-Islamī Publishing House.
- Ya'qūbī, Aḥmad b. Wāzeḥ (1960). Tārīḡ. Beirut: Dār Šādīr - Dār Beirut.